

Idő, tér, narrativitás

A létmegértési horizontok irodalmi tapasztalatáról

*„Azért kell a művészet, hogy ne legyél mindig itt.
Hogy néha máshol legyél.”*
(Konrád György)

Az elbeszélő művészet átvezetés valami „másba”, más temporalitásokba, újonnan keletkező tériességekbe, amelyek dimenzionálisan a radikális elkülönböződést jelölik, de mégis az eredendők viszonylatában kerülnek értelmezésre. Már csak azért is, mert ezek a voltaképpen tértelen terek és időtlen idők a mi tereinkben teremődnek, és feltáráruk is mindenkor a mi időnk részeként megy végbe, „itteni” tér-viszonyok közepette reflektálódik: a mindenkori értelmező idejében való feltáráruk ismételtetőség lényegi jegyük. Az átvezetés, szimbolikus és metaforikus perspektívák révén, sokszor a befogadó menekülési vágyának való megfelelés útvonala is egyben, máskor pedig éppenhogy megvonja ezt a lehetőséget, mintegy eltorlaszolja az utakat: pontosan abban a teresülési formában tartja benne, azzal szembeesíti, nagyon intenzíven az olvasót, amiből menekülne. A kétféle szemlélet alapvető eltérései az irodalmi-művészeti gondolkodás szinte minden kérdését felteszik, műfaji, poétikai, tematikai és olykor még színvonalbeli értelemben is. A másként kódolódás relációs létmódja sokféleképpen nyilvánul meg, a különbségek lényegesekek. Azonban minden különbség ellenére is dinamikus párbeszéd tételeződik a valós és az elbeszélő művészeti szférák között, amikor más vonatkozásban nem lehetséges, akkor egymás kölcsönös elutasítását illetően. Egyébiránt akkor is az „életösszefüggések” viszonylatában zajlik a megértés, a tudat számára mindig felidézhető tapasztalatok, vagy éppen érzékeny tapasztalat-hiányok alapján, amikor felszámolódik az érzékelhető összeköttetés a befogadói életvilággal, mert az elemek kilépnek saját önidentikus dimenzióikból. Már magában az *eltérés* regisztrálásában megjelenik a viszonylati gondolkodás, az értelem-előállítás alapvető eszköze.

A tér-idős jelentésrend, a létmegértési mezők találkozási pontjaként, egy sajátos sűrűsödési értelem-szférát létesít az elbeszélte világban. Eb-

ben benne van az a lehetőség is, hogy az időbeli interpretálódás az összes többi dimenziót áthatja: „A művészet jelei végül a megtalált időt adják a kezünkbe, az eredeti és abszolút időt, amely az összes többit felöleli. Amellett azonban, hogy minden jelnek megvan a rá jellemző időbeli dimenziója, mindegyik meglovagolja a többi szálát is, és más idődimenziókban is szerepet vállal. [...] A műalkotás abszolút idejében egyesül az összes többi dimenzió, és ezek benne találnak rá a nekik megfelelő igazságra. [...] A jelek tehát úgy tárulnak fel, úgy bomlanak ki az időszálak mentén, hogy közben megfelelnek egymásnak, jelképezik, metszik egymást, és bonyolult alakzatokba rendeződnek, amelyek az igazság rendszerét alkotják.”¹

Mélyebb jelentőségű lehet, ha a dimenzionalitásában elkülönülő tér-idő, a művészet részeként, éppen azt a teret és azt az időt idézi meg referenciális egyértelműséggel, amelyből ő maga, egy sajátos nyitottság formájában, előáll. Vannak olyan elbeszélői teljesítmények, például az önéletrajzi jellegű emlékezeti narratívák, amelyek meg sem állnak, vagy inkább úgy fogalmaznék, hogy meg sem kívánnának állni azok nélkül a ténylegesen megélt idői-tériességi tapasztalatok nélkül, amelyből ki-formálódnak. Az elbeszélő művészeti alkotás, paradox módon ugyan, de ilyenkor is egy olyan világ megtapasztalását jelenti, amely az életvalóság-hoz láncolt tudat felszabadítását szolgálja. Az idő-tér értelmezésnek voltaképpen ilyen esetekben is a művészi és a tapasztalati egymást feltételező jelenségeinek viszonyát kellene megragadnia. Feltenni a kérdést, mi-
ben állnak a kettő közötti analógiák és eltérésbeli feszültségek. Vannak-e, lehetnek-e közös vonások művészi és mindennapi tapasztalat, fiktív és dokumentarista tér-narratíva között?

Ismerünk olyan elgondolásokat, amelyek szerint a tér-idő fikció kifejezetten produktívan értelmezi a mindennapi tapasztalatokat, és olyan perspektívákból képes ezeket megvilágítani, amelyekből egyébként sohasem mutatkoznának. Döntő az, hogy narratív időtechnikák olyan kapcsolókat tárjanak fel, amelyek „a mindennapi életben észrevétlenek maradnának, vagy amelyeket a mindennapokban nem szerezhettek meg. Az irodalom nagyon is képes arra, hogy megmutassa, miként vezetnek a felszín alatti átjárók egyik időbeliségből a másikba – feltárva a szereplők mögött az egymással összeköttetésben lévő »barlangokat»”.² Ezen a ponton kerülhet be a gondolkodásba a szubjektív idő mint dinamikus séma, és a személyes idők felszín alatti hálózata, amely voltaképpen a „monumentális vi-

¹ Gilles Deleuze: *Proust*. Atlantisz, Budapest, 2002. 29–30.

² Tengelyi László Riceour Wolf-elemzésére hivatkozik: *Tapasztalat és kifejezés*. Atlantisz, Budapest, 2007. 311.

lágidő”-vel áll szemben, vagy más meglátások szerint, abban helyezkedik el. Tegyük még hozzá, hogy „e hálózat létezése maga az az időtapasztalat, amelyet a regény nyújt nekünk”.³

A figurák által megélt, a velük kirajzolt és az általuk érzékelhető dimenziók a megírtság dimenziói, az olvasható terek a befogadó terében nem válnak manifesztté. Az írói látás szuverenitása olyan tér-idő jelenségeket létesít, amelyek nem élnek, nem élhetnek az „itteni” lét módozataival. A narratív értelemmel bíró képzetű terek, e terek szemantikai rendszerének a leolvashatóságai kizárólag a befogadói értelemképzésben tesznek szert „valós” létre. Olyan idők és terek is megképződhetnek, amelyek egyáltalán nem szerepelnek megélt világunk eseményei között, a regényt tervező értelem felhasználja azt is, ami átélhető és megtapasztalható *lehetne*, de a ténylegesen átélhető számára mégis hozzáférhetetlen. Elsődlegesen tehát nem az átélhetetlen, hanem a ténylegesen átélhető számára hozzáférhetetlen az, amit hozzáférhetővé tesz. Ami viszont átlépi az elvileg még átélhető tapasztalat határait, a „mintha” modusába kerül át, így a sci-fi körébe sorolandó⁴, és új kérdéshalmazt generál.

A regényelbeszélés ideje-tere az élményszerűen létezőtől idegen módon keletkezik és működik, de befogadási értelemben vett hatásait jelentősen kiterjeszti, hogy ettől mégiscsak elválaszthatatlan. Tengelyi László, Ricoeur nyomán, az irodalmi tapasztalatokat olyan képzeletbeli variációknak tekinti, amelyek egy lényeghez tartoznak, „ám ehhez mint *modellhez* vagy *ideáltípushoz* viszonyulnak, következésképpen el is térhetnek tőle”.⁵ Az irodalmi tapasztalatszerzésről elmélkedve nyilvánvalónak tartja, hogy élet és irodalom között az tesz különbséget, hogy az előbbi közvetlenül a valós szférájához kötődik, míg az irodalom világát az alkotó képzelet konstituálja. Olyan világ létesül, amelyből ha a tapasztalati effektusok nem is, de azok közvetlenségei teljesen kiiktatódnak. A szférák szükség-szerű összetartozását hangsúlyozza, hogy a regény hagyományos téralkata mintha egyenesen a közvetlen valóság idő- és tértelmezéseire kérdezne rá, akkor is, ha közben kibillenti a készen kapott formákat, a közismert perspektívákat, a hagyományos elvárásokat. Az elválasztó különbségek abból következhetnek, hogy „az irodalmi mű által keltett sajátos – vagy éppen teljességgel egyéni – benyomás szemben áll azokkal az általános elgondolásokkal, amelyekkel eleve rendelkezünk, [...] általuk egy olyan valósághoz férhetünk hozzá, amelyet mindennapi tapasztalatainkban előre adott fogalmak fednek el, és a hagyomány által meghatározott nézőpontok

³ I. m. 319.

⁴ Vö. i. m. 301.

⁵ I. m. 299.

állítanak torz perspektívába”.⁶ Bizonyos értelemben úgy is fogalmazhatnánk, hogy az elbeszél világ idő- és térsajátosságai valamiféle aspektusváltó értelemképződést közvetítenek: „a mű alapján valamit jobban kezdek érteni, vagyis valamit elkezdek látni egy új aspektusból”.⁷

A történeti, az eleven és a fiktív idő-tér vonatkozások kölcsönösen szolgálnak arra, hogy megragadják egymás megragadhatatlannak tudott sajátosságait. Egymásra mutatnak, átvilágítják, kimozdítják, átírják egymást: interpretatív jelentőséggel bíró párbeszéd alakul ki közöttük, miközben egyik is és a másik is változáson megy keresztül. Végeredményként azonban az elbeszél időt és teret mégis mint olyan jelentést dolgozzák ki, amelyet a valós nem hitelesíthet. Több elméletíró is kimondja, az érzékek verbális érvényesítése folyik, „maga az elbeszél történet a kötéltánc aktusa, egyensúlyozó gesztus, melyben részt vesznek a körülmények (hely, idő) és maga a kimondó, a mondás egy együttes kimozdítása révén történő manipulálásának, elrendezésének és »elhelyezésének« a képessége, röviden: »érzék dolga«”.⁸

Médiумként az irodalom a tapasztalat mindenféle formáját képes befogadni, verbális–textuális műveleti mezővé, esztétikai közléssé alakítani, narratív, sőt diskurzív jellegű reprezentációban részesíteni. Ezek olvasása az időben zajlik, miközben a narratívák is időben tudják magukat, egy más időben, sokszor a múlt és jövő között feszülő régiókban. A temporális viszonyok alakulásrendjében az idők kapcsolatai mint mozgások a mozgásban hozzák létre a sajátos bonyolultságokat. Nem véletlen tehát az olvasás jelenének hihetetlen idősrűsége, amelyet az elbeszélő és az elbeszél idők változatai meg a befogadói idők együttesen konstruálnak. A regény szereplőjének idő-tér tapasztalata azonban mégsem lesz soha a mi tapasztalatunk, habár alapvető az a narrációs törekvés, hogy kifejezhesse a mi tapasztalataink legrejtettebb aspektusait is. A regény figurái képtelenek az áramló jelenbe belépni, múltjuk részleges hozzáférhetlensége is ebből adódik. Az olvasói élményidő, a jelen idejű elképzeltetésből és a saját szubjektív időkre való visszaemlékezésekből, az egyidejűsített látás nyomán bontakoztatja ki őket. A tapasztalati időtér, mint dramatizált előkép, hatásként van jelen, és kellő szuverenitással kezelve léphet be az értelmezés terébe. A befogadó konkrét énje mégsem szerepelhet ezekben az idő-tér viszonyokban, az egyéni életidejének vonatkozó része az olvasás idejére esik, a szöveget tapasztaló testisége az olvasás terének haszná-

⁶ I. m. 298–299.

⁷ Ullmann Tamás: *Az értelem dimenziói*. LHarmattan, Budapest, 2012. 222.

⁸ Michel de Certeau: *A cselekvés művészete*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2010. 103.

latára korlátozódik. Az olvasás ilyen értelemben a többes tapasztalat másutt fellelhetetlen gazdagságú dinamikája. Az olvasási művelet sajátos komplexitása egybefogja azokat az időket, amelyek egyszerre működnek a megélt és az olvasott temporalitásokban, közösen hozva létre egy egészen sajátos világmérenyt. Ezért alakulhat ki az a benyomás, hogy a felsorolt vonatkozások rendszerében megvalósuló olvasás terében *másként* telik az idő, mert miközben telik (a sajátidő), más idők is múlnak.

„Az irodalom jellemzője éppen abban áll, hogy az elbeszélésben érzékelhetővé válik az is, ami szigorúan véve nem elbeszélhető. [...] Az elbeszélés sajátos közege, az idő – paradox módon – ugyancsak elbeszélhetetlennek látszik. Ámde az idő ennek ellenére is azon »tárgyak« közé tartozik, amelyekről az irodalomban valódi tapasztalatot szerezhethetünk: nem kétséges, hogy az idővel az irodalom kísérletezhet.”⁹ Ugyanezen elgondolás szerint, a sorseseeményekből is építkező, az élettörténeteket az újonnan megkonstruálódó kezdetekből kibontó időszerveződési technikák kapcsán „retroaktív konstitúció”-ként¹⁰ megnevezhető visszamenőlegességet és a várakozás körébe tartozó időt is számba kell venni, amely viszont előrehaladó szerveződést mutat. Említsük meg azt is, hogy amikor az új regény látványosan kívánt szakítani saját időpoétikai hagyományaival, száműzve az idők sokféleségét, a jelen idő kizárólagos használatában talált ígéretesnek tűnő lehetőségeket.

Időfelfogások, sokszor egész időértelmezési kultúrák, a múlás és telés nyelvi/elbeszéléstechnikailag hozzáférhető vetületei állnak a „kifejezés” szolgálatában. A továbbiakban azt is látni fogjuk, hogy voltaképpen egy *hatáskifejezés* szolgálatában. Az idő alapvető elbeszélési kategória: az elbeszélés, amellyel, hogy struktúráképző elemként ismeri el az időt és a tereket, azt is felmutatja, hogy a nyelv teszi alkalmassá ezeket az értelmező befogadásra, a tér eseménnyé válása és bejárható jelentéssé váló alakulása a nyelv műve. Egy átfogóbb gondolatmenetbe illesztve mégis felmerül a kérdés, hogy tisztán a nyelvi elemzés síkján mi ragadható meg abból, amit a tér mint értelemhordozó megvalósít.

A regény annak a „másholnak” és „máskornak” a kifejeződése, amelyet nyelvek, beszédmódok, narratív fogások, eljárások és diskurzív taktikák valósítanak meg. „Az elbeszélésnek természetesen van tartalma, ám ez is a fogás végrehajtásának művészetéhez tartozik. [...] A diskurzus itt egy végrehajtási mód, nem pedig az, amit megmutat. Valami mást kell megérteni, nem azt, amit mond. *A diskurzus tehát hatásokat hoz létre, nem tár-*

⁹ Tengelyi: i. m. 301–302.

58 ¹⁰ Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz, Budapest, 1998. 201.

gyakat.”¹¹ A strukturálódásként értett idő, az időhasználat mint az előállítás eszköze, abban a narratív közegben érvényesül a legjobban, amelyben a térképzet nyitott a mozgás minden dimenziója számára. Azt is mondhatnánk, hogy ahol az idő mint végrehajtási mód, a tér mint akció jellemzi az elbeszélést – vagy fordítva.

Azt kell tehát leginkább hangsúlyoznunk, hogy az elbeszélés, miközben kiterjedt tériességi jelentéseket, kompetenciákat érvényesít, és izgalmas időhasználati kombinációkat dolgoz ki, „hatásokat hoz létre”. Azért is hatás-előállításban kell gondolkodnunk, hogy azt is értelmezni tudjuk, amikor például az identifikálhatatlan környezet létrehozásának poétikája valósul meg az időtlen nyelvezetű szövegekben. Az érzéki minőségek megtestesülésétől teljességgel mentes produkció kizárólag a képzeletet szólítja meg, a belső látást, a belső hallást, és ezen belül a további érzékképzeteket. Nem meglepő, hogy Genette, miközben irodalom és tér viszonyáról beszélt, abból indult ki, hogy ellentmondásosnak tűnhet irodalom kapcsán térről szólni, amikor létmódja teljességgel időbeli, a tériességi jelentéseket pedig nyelvi/alakzati értelemben valósítja meg, azontúl, hogy tematikus tárgyvá teszi. Mindeközben az architektúra alapvető természetéről szerint művészet, nem az a feladata tehát, hogy beszéljen a térről, hanem az, hogy lehetővé tegye a tér beszédét, és így inkább a tér az, amely megszólal benne, amely beszél róla, hiszen minden művészet arra törekszik, hogy mindenekelőtt önmagát jelenítse meg.¹² És éppen itt mutathatunk rá a változások jellegére: a „térfordulat” utáni narratív gondolkodás éppen azt kívánja elérni, hogy az irodalom ne csak beszéljen a térről, hanem hogy kivonva sajátos némaságukból a térsajátosságokat, lehetővé tegye a tér beszédét.

A hatásgeneráló átminősülések kapcsán Michel de Certeau egyenesen *a tér időbe való áthelyezéséről* értekezik, nemcsak az elbeszélte időt, hanem az elbeszélési időt és az olvasás idejét is játékba vonva. A művészeti formálás olyan viszonylatiságot is megszervezhet, amely miközben azt kutatja, hogy milyen narratív, illetve diskurzív (nem-narratív) ábrázolási mintákkal teremthetné meg az idő- és térjelentéseket, felforgatja a szemlélet köznap perspektíváit. Különös figyelem illeti tehát az idő és a tér reprezentálhatóságának kérdését, a narratív sémák által való megragadás lehetőségeit. Minden gondolkodás, amely az idő megragadhatatlanságáról szól, a bonyolultabb időrendi strukturákra is rákérdez, és kiemelten problematizálja az emlékezet elbeszélhetőségét.

¹¹ De Certeau: i. m. 103.

¹² Vö. Faragó Kornélia: *Térrányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2001. 26.

Az időnek a narrációba való emlékezeti betörését elemezve mondja Certeau: „az idő ebben a köztes, a máshonnan jövő és a helyeknek az egyik állapotból a következőbe való átmenetét létrehozó idegenség”.¹³ Az elmúlt idő idegenségként való visszatérése és szerves beépülése a narratív emlékezeti perspektívák egyik legizgalmasabb hozadéka. Különösen akkor, ha tudjuk, hogy az elbeszélő idő retrospektív módon megismerhető idő, tehát szorosan hozzátartozik az idegenség, az elbeszélő cselekmény a narráció múltja, bár az is lényeges, hogy az elbeszélő aktus idejéből mi épül be az elbeszélőbe, általában ez a mozzanat erősíti például az idők és terek hatalmi-politikai kódoltságát. Ilyen irányban mindig kiléphet az értelmezés a történet belső tereiből.

Minden művészeti ág másként állítja elő a lét temporalitását és térbeli jelentés-vonatkozásait, olykor bizonyos aspektusok nem is jutnak kellőképpen érvényre. Más és más lehetőségek rejlenek az egyes művészetek által való megragadási kísérletekben: izgalmas kérdés lehet például a múltak időbelisége a stabil érzéketeket közvetítő művészetekben, az emlékezeti időbeliségeknek a jelenbe való áthelyezhetősége, az időtörténeti tapasztalatok megjelenítése, az idő historizálódása. „A Regény és a Történelem között szoros volt a kapcsolat abban az évszázadban, amikor mindkető tündökölt. Szoros kapcsolatuk mindkét részről [...] egy öntörvényű univerzum felépítésében állott, amely maga hozta létre dimenzióit és határait, megteremtve Terét és Idejét, népességét, tárgyai és mítoszai összességét.”¹⁴

A mediálisan változatos gondolkodás, a mozgóképes idő- és tér megjelenítés kérdéskörének bekapcsolása, vagy képzőművészeti vonatkozásokban Chagall mélységérzetet keltő színeinek, Klee idő-tér szerkezeteinek, vagy Braque komplex térhatásainak felidézése újszerűen tágíthatja ki a verbális narratívák kiváltotta értelmezéseket. A monomediális olvasásból való kilépés segít közelebb jutni az idő- és térkonstituálás legbonyolultabb kérdésköreihez. A mediális heterogenitás komparatív szemléleti tereiben ugyanis mód nyílik a viszonyító megértésre. Vannak művészetek, amelyek a kivitelezés látható-tapintható minőségei révén használják és értelmezik azt a tér-idős jelentéshálót, amelyből az elbeszélő csupán verbális formákat állíthat elő. Olyan narratív reprezentációs formákat, amelyekben a tér közvetlen tapasztalata csakis egy elbeszélő figuráé lehet. A tér képzetét más és más eszközökkel szuggeráló, ám az illúziót eltérő szinteken előállító, vagy éppen teljesen felszámoló, és bizonyos illúziókeltésekkel csak ironizáló megnyilvánulások különböző vonatkozásokban veszik igénybe az értelmezői kreativitást. A narratív folyamatként feltáruló térjelentések

¹³ De Certeau: i. m. 108

60 ¹⁴ Roland Barthes: *A szöveg öröme*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 18.

befogadásában képzeleti gyakorlatunk van, hiszen a tér mint nélkülözhetetlen létmegértési horizont eleve ilyen kategória, ami érzéki észlelésünk tárgya, az legfeljebb a hely tárgyjelentésekkel telített tériessége. Az elbeszélésnek számolnia kell azzal, hogy a tér ontológiai karaktere szerint láthatatlan, és mint ilyen megmutathatatlan. Az egyik (a lokalizált látványosság) a szemlélés terében áll, a fizikai forma megvalósítójaként, a másik egy képzeleti világot tart szélesre tárva.

A térfordulat akkortól számítódik, amikortól az értelem már nem az időből, hanem a térből kiindulva, azt hangsúlyozva látszik megragadhatónak. Az új poétikai és esztétikai közelítés a relacionáló gondolkodás megerősödésével veszi kezdetét, hiszen eleddig a tér nem az imagináció terméke, a szöveges térjelentést úgy értelmezzük, ahogyan „látjuk”. Márpedig az idő is, a tér is olyan létmegértési horizont, amely hihetetlenül erős relacionális potenciállal rendelkezik. A képzelet és értelmezés viszont más viszonylatban áll az idő és másban a tér kapcsán. Az eltérés csökkentése, illetőleg leépítése adott új esélyeket a térértelmezésnek, a térpoétikai közelítésmódoknak. S mindeközben már az elektronikusan létrehozott időkre és terekre is gondolunk, arra, hogy ezek milyen értelemben vett „más” világot kreálhatnak az elbeszélés szintjén. Hogyan beszélhető el a regény közvettségeivel a közvetlen idők megszűnése, hogyan fejezhető ki az, hogy már szinte csak konstruált idők és közvetített terek vannak, s az elbeszélés eljárásai csak azt az érzékelési élményt közvetíthetik, amely voltaképpen nem tud behatolni ezek mögé az elektronikus jelentéskonstrukciók mögé.

Némely elbeszéléseleméleti diskurzusok alapvető sugallata szerint az idő nem is érzékelhető másként, csak elbeszélésben kifejezve. A narráció az idő különös létesítője, a regényben működő eljárások mégis azt kutatják, hogy narrativizálhatók-e egyáltalán az időtapasztalati vonatkozások, hogy ellensúlyozható-e a történet és az elbeszélés közötti időegyenlőség – amelyet legfeljebb a dialogikus betétek tudnak közvetíteni – hiánya. Mindenesetre a narratív eljárások úgy alkotják újra tér- és időtapasztalatainkat, hogy az időbeli-térbeli világ elbeszélt formája közvetlenül csak a fikatív alakok számára teremti meg a lakozás lehetőségét. Az egészen más dimenzióban való léteztetés művészete, a tér elbeszélése, az idő verbális megérzékítése, a külső impulzusok belső elhelyezése és elrendezése, a mi számunkra egy világszerű mentális valóságot bontakoztat ki, míg a szereplők számára esetleg az érzékelés-észlelés tereit is. A poétikai alapkérdések körébe tartozik, hogyan jeleníti meg a regény az időtudatot, a tudati szféra alapvető funkcióját, a szereplőnek a múlt időhöz és a várakozáshoz való viszonyát, a tér-idő interszubjektív aspektusú értelmezését, az időn kívüli észlelés élményét, az időközök problémáját, egyáltalán lehe-

tőséget nyújt-e az elbeszélés a különböző időbeliségek érvényesülésére, és milyen értékű, milyen jellegű ez az érvényesülés. Vagy: hogyan különíthetők el narratív módon az egyes időrétegek, és milyen keretek között bontakozhat ki a leghatásosabban az időviszonyító jelentések szabadsága és a térviszonylati gondolkodás beláthatatlan tágassága. A legizgalmasabb idő kétségtelenül az intenzitások ideje – „a háború mindig kitűnő »gyorsító«”¹⁵ – a fordulatoké, az átmeneti időké, a radikális változásoké, a folyamatosan transzformálódó tériességeké, amelyek a különféle mozgások, irányulások, közeledések és távolodások révén a szokásosnál erőteljesebb idősűrűsödéseket és narratív gyorsaságokat állítanak elő. Ebből a nézőpontból szemlélve azt is látjuk, hogy az intenzív történések aprólékosan kimunkálják a felgyorsulásokat, a sebességváltásokat, az egymásra zúduló jelentésváltozásokat alig elviselhető, rendkívüli alakzati gazdagságát.

Az irodalmi másság idő-tereit mindenkor a tapasztalat művészi felfogásának önkényessége, a módosulások, a torzulások terepeként megvalósuló elbeszélés hozza létre. Amikor a „totális látomás” elhiteltelenedik, az újra-alakuló gondolkodás fragmentumokban igyekszik felmutatni az idő- és a térvonatkozásokat. Az új szemlélet az idő- és térkezelés szubverzív stratégiáját hozza létre, a temporális működésrend az idő tapasztalati áramának kibillentésére összpontosít. A különbségben jeleníthetjük meg a kapcsolati relációt: a tradicionális elbeszéléshez képest az a különbség, hogy semmi sem jelenik meg a maga egészlegességében, a cselekmény időrendi összefüggései nélkül különböző méretű fragmentumokra, szórványos mozzanatiságokra hullanak, a tér felismerhetetlenül töredékes. A narrációs termékként megképződő fragmentaritás végképp nem törekedhet a tér illúziójának kiépítésére, még olyan szinten sem, mint a makett vagy a relief. Az így létesülő komplex hálózatosság viszont minden eszközével arra ösztönözheti az elbeszélést, hogy a térgondolat működését a környezeti típusú terek megírásának problémavilágából kilépve mutassa fel. Ahhoz a felfogáshoz közel kerülve, amely mint másutt írtam már, a térjelentések viszonylati aktivitását keresi és találja meg az elbeszélésben. A relacionális hatóerők az idő és a tér szférájában is a folyamatosság sorozatos átvágásával munkálják ki a diskurzus szerkezetét. A narratív összefüggéseket a természeti-tárgyi szubsztancialitás, a tájképi mozdulatlanságok helyén az egymásnak idegen és heterogén idő-tér töredékek jellemzik, a kiszakítottság, a mozgás, a manőver, az irányulás jegyében. Következésképpen a fragmentáris összefüggések térbeli dimenziói, újfent Michel de Certeau szavaival fogalmazva, hatásokat hoznak létre, és nem pedig tárgyakat – egy meghatározhatatlan temporalitásban.